مَا آتَاكُمُ الرَّسُولُ فَخُذُوهُ وَمَا نَهَاكُمْ عَنْهُ فَانْتَهُوا

الحمد للہ کہ دریں ایام میمنت فرجام کتاب مستطاب معرکہ آرای اولوالالباب تحقیق انیق عجب العجاب اعتبار تدقیق کمیاب مثال نظیرش نایاب المسمیٰ بہ

بالقطوف الدانیہ

فی

تحقیق الجماعۃ الثانیہ

کہ قبل ازیں چند بار طبع شدہ بود اما بکثرت اغلاط و بوجہ قلت اہتمام اہل مطابع فہم مطالبش دشوار نمود حسب فرمایش مولوی محمد یحییٰ تاجر کتب دینیہ سہارنپور

مطبوعہ رشید المطابع سہارنپور باہتمام مولوی شمس الحق صاحب پرنٹر

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم

الحمد للہ رب العالمین والصلوٰۃ والسلام علیٰ سیدنا محمد سید الانبیاء والمرسلین و علی آلہ واصحابہ
اجمعین اللہم ارنی الحق حقا وارزقنی اتباعہ وارنی الباطل باطلا وارزقنی اجتنابہ بدانکہ در مسئلہ تکرار
جماعۃ بدون اذان واقامۃ در مسجد محلہ علما را اختلاف دارند و روایات مختلفہ در کتب فقہ درین باب
یافتہ میشود بعد تامل صادق چناں معلوم میشود کہ در اصل کراہۃ کسی را خلاف نیست و آنچہ اختلاف
است در تحریم و تنزیہ است چنانچہ در ضمن ایں تحریر واضح گردد و انیہم از کتب ظاہر است کہ
کہ در زمان سلف تکرار جماعت نبود پس اگر اتفاقاً کسی از جماعۃ میماند در حق آنکس ا نانکہ بمآل و مفسدۂ
تکرار نظر فرمودند فتویٰ بکراہۃ تحریم تکرار دادند و کسی کہ بر انجام نظر فرمود و اتفاق و شذوذ حال
را مد نظر داشت لاباس گفت اگرچہ بتحریم فتویٰ نداد مگر تنزیہ تاہم مسلم داشت اما ایں طمطراق
تکرار کہ در زمان ماست کہ اکثر اوقات جماعت ثانیہ اکثر از جماعت اولیٰ مے باشد کما لایخفی
پس ہرگز این فتنہ در آں وقت نبود لاریب اگر ایں فساد در آن مقتدیان مشاہدہ میکردند
ایشاں ہم حکم تحریم ایں تکرار میفرمودند گو در آں زماں خود تحریم نفرمودند و بسا افعال و
اوضاعست کہ باختلاف حال و زمان مختلف میگردد و از جواز بکراہۃ مبدل میشود نہ بینی کہ در زمان

خیریت نشان جناب صدر الانبیا رصلوٰۃ اللہ تعالیٰ علیہ وسلامہ زنانرا حکم جواز حضور جمعہ و
جماعات بود زاں بعد صحابہ و دیگر علمار در زمان خود بسبب فساد زمان منع فرمودند عائشہ صدیقہ
رضی اللہ عنہا فرمود کہ اگر رسول اللہ صلے اللہ علیہ وسلم حال نسار زمان مشاہدہ فرمودندی بیشک
ایشانرا از خروج منع میفرمودند و ازیں قسم بسیار وقائع از کتب اگر تتبع کردہ شود معلوم شوند کہ در
اوایل حکمی داشتند و در آخر زمان بسبب فساد و فتنہ حکمی دیگر گرفت و این نہ از قسم نسخ و تبدیل
است چرا کہ بعد صاحب شرح علیہ الوف التحیات والتسلیمات نسخ غیر ممکن است بلکہ از قسم رفع
حکم بانتفار شرائط و اسباب است چنانکہ در کتب اصول فقہ مبسوطا است الحاصل در کتب فقہ در
باب تکرار موصوف روایات کراہۃ تحریم ہم موجود است و روایات کراہۃ تنزیہ نیز مسطور و بعض
تنزیہ را صحیح گفتہ و بعض تحریم را معتمد داشتہ پس دریں زمان اگر عالمی فتویٰ بکراہۃ تحریم تکرار
دہد بعید نیست و مفسدہ تفریق جماعت وکسل اہل زمان تقاضار آن میکند ورنہ در کراہۃ تنزیہ
تردوی نیست اگر احتیاطاً تنزل کردہ بہ تنزیہ فتویٰ دہند ہیچگونہ محل جرح نیست پس باید شنید
کہ ظاہر روایۃ ائمہ حنفیہ کراہۃ تکرار است مطلقاً خواہ باذان واقامت بود خواہ بغیر
آن و صاحب ظہیریہ ہم کراہۃ را گرفتہ و در بدائع ہم بر کراہۃ اعتماد کردہ و بدلیل عقلی
ونقلی اثبات کراہۃ کرد چنانچہ در ردّ مختار این روایات منقول ہست ۔ قال روی عن
عبد الرحمن ابن ابی بکر عن ابیہ رضی اللہ تعالے عنہما ان رسول اللہ صلے اللہ علیہ وسلم
خرج من بیتہ یُصلح بین الانصار فرجع وقد صُلّیَ فی المسجد بجماعۃ فدخل رسول اللہ صلے اللہ
علیہ وسلم فی منزل بعض اہلہ فجمع اہلہ فصلےّ بہم جماعۃ ولو لم یکرہ تکرار الجماعۃ فی المسجد لصلّے
فیہ ورُوی عن انس بن مالک رضی اللہ تعالے عنہ ان اصحاب رسول اللہ صلے اللہ علیہ و
سلم کانوا اذا فاتتہم الجماعت فی المسجد صلّوا فرادیٰ ولان التکرار یودّی الی تقلیل الجماعۃ

از صاحب بحر دور کنز العباد گفته فی فوائد الجامع الصغیر اذا دخل الرجل مسجداً قد صلی فیه بجماعة
وهو مسجد قوم معروف فانه یصلے فیه وحده بغیر اذانٍ واقامةٍ وان صلے وحده باذان واقامة
یکره انتهیٰ وهم در رد المحتار گفت بقی ما اذا تعددت الجماعات فی المسجد وسبقت جماعة الشافعیة مع
حضوره نقل الطحطاوی عن رسالة لابن نجیم ان الافضل الاقتداء بالشافعیة بل یکره التاخیر لان
تکرار الجماعت فی مسجد واحد مکروه عندنا علے المعتمد الا اذا کانت الجماعة الاولی غیر اهل ذلک المسجد
او ادیت علے وجه مکروه انتهی وطحطاوی این روایت در باب امامة نقل میکند ومعلوم است
که هر جا که تعدد جماعات مذاهب است بتغیر هیئة اولی باختلاف مکان وبلا اذان است
وکراهت را عند الاطلاق شنیدهٔ که تحریم است درینجا بیان روایت شرح منیه ضرور است
قال اما لو کان له امام ومؤذن فیکره تکرار الجماعة باذان واقامة عندنا وعن ابی حنیفه رح
لو کان الجماعة الثانیة اکثر من ثلثة یکره تکرارو الا فلا وعن ابی یوسف رح اذا لم یکن علے هیئة اولےٰ
لا یکره والا فیکره وهو الصحیح وبالعدول عن المحراب یختلف الهیئة کذا فی البزازیة انتهی رد محتار
بعد این روایت افزود وفی التاتارخانیة عن الولوالجی وبه ناخذ انتهیٰ پس اولاً باید دانست
که هیئة جماعة اولیٰ بسه چیز است یکے اذان دوم اقامة سوم محراب که مقام امام است اما
مدخل اذان واقامة در هیئة جماعة پس در هدایه گوید ولو صلے منفرداً فی بیته اذّن واقام لیکون
الاداء علے هیئة الجماعة انتهیٰ ولیکن محراب پس آن از شرح منیه معلوم میشود قال وبالعدول
عن المحراب یختلف الهیئة کذا فی البزازیه انتهیٰ واین هر سه امر در جماعت اولیٰ موجود ند پس
برفع یکی ازینها عدم هیئة اولیٰ خواهد گشت اگرچه نفس هیئة جماعة باقی ماند چنانچه لفظ یختلف بهمیں اشاره
می کند وچونکه اذان واقامة را در هیئة مدخل ظاهر است شارح منیه را حاجت اثبات اختلاف هیئة
بترک آنها نیفتاد مگر محراب ازانکه بظاهر دخل در هیئة جماعة نداشت چرا که مسجد جمله یک موضع باشد محل دو

كان الترجيح لظاهر الرواية وفيه من باب المصرف اذا اختلف التصحيح وجب الفحص عن ظاهر
الرواية والرجوع اليها انتهى ونیز ترک فرمودن رسول الله صلی الله علیه وسلم تکرار جماعت را

در مسجد نبوی باآنکه خود فرمود صلوٰة فی مسجدی ہذا خیر من الف صلوٰة فیما سواه الا المسجد الحرام دلیل کراہة است چه اختیار مفضول باوجود افضل از حضرت رسالت صلی الله علیه وسلم بلاوجه نباشد و وجهش بظاہر والغیب عند الله تعالیٰ اہتمام شان جماعة است تفصیلش اینکه رسول الله صلی الله علیه وسلم در امر جماعة چها اہتمامات وتاکیدات فرمود برای یک امر جماعة چه قدر ترغیبات وترہیبات ارشاد کرد که قبل از اذان در مسجد حاضر آید ثوابش اینست وقبل دخول وقت اجرش چنیں وخلف امام ومیامن صفوف وصف اوّل چناں وباز در شان متخلفین گاہے لفظ نفاق وگاه وعید احراق بیوت ارشاد گشت وامثال اینها چنانچه از کتب احادیث تواں بر آورد ومقصود اصلی ہمه ایں وعده ووعید ہموں اجتماع مسلمین ومسارعة بسوی جماعة اولیٰ وعدم تخلف از آن بود ورنه از شان رحمة للعلمین مے زیبد که متخلفین را بوعید احراق نسوختندی بلکه عذر شاں قبول کرده اشاره تکرار جماعة فرمودندے مگر چوں مراد تاکد وجوب حضور جماعة اولیٰ بود قطعاً رگ تکرار تراشیدند واشارة بکراہة تکرار تنصیص فرمودند ونظر غایر رسول الله صلی الله علیه وسلم در باب انجام ومآل آن قدر بود که جز شان نبوة ممکن التصور نیست لهذا احتمالات فساد را ہم انسداد میفرمودند پس درینصورت اگر خود بذات خود تکرار جماعة فرمودندی ہمانا تشریع تکرار کردندی وباعث تفریق جماعة خویشتن گردیدندی وعکس مراد اہتمام اجتماع مثمر تفریق شدندے چراکه فعل خود را آنحضرت صلی الله علیه وسلم ہمه تشریع وتسنن میدانستند نه بینی که بعد دخول مکه محزون شدند که امة خود را در حرج انداختم واز دلو کشی چاه زمزم بسبب ہجوم مردم برین فعل ابا (انکار ۱۲) فرمودند وعلیٰ ہذا القیاس بسیار ازین قسم از کتب حدیث باید دید وہمچناں اصحاب کرام رضوان الله علیہم اجمعین

ترک تکرار جماعۃ را عادت میداشتند پس چون خود صاحب شرع تکرار جماعۃ را ترک فرمود صحاب کرام
راہم ہمون تامل بود با وصف حرص حضرات ایشان بر مثوبات وجماعات و ظاہر روایۃ علماء حنفیہ ہم
ہمین باشد بعد ازاں کدام حجۃ قوی تر ازین خواہد بود چون درایۃ با روایۃ موافق شود حق بالقبول
میگردد و قال شارح المنیۃ ناقلا عن ابن الہمام ولا ینبغی ان یعدل عن الدرایۃ اذا وافقتہا روایۃ انتہی
درین صورت اگرچہ در تکرار جماعۃ ثوابی ہم باشد تاہم ترک اواہم ومقدم خواہد بود چراکہ فرمود رسول اللہ
صلی اللہ علیہ وسلم ترک ذرۃ مما نہی اللہ عنہ افضل من عبادۃ الثقلین کذا فی الاشباہ وازینجاہ است کہ بر جلب
نفع در رفع مفسدہ را مقدم دارند قال فی الاشباہ اذا تعارضت مفسدۃ ومصلحۃ قدم دفع المفسدۃ غالباً
لان اعتناء الشرع بالمنہیات اشد من اعتناۂ بالمامورات انتہی قال فی فتح القدیر ترک المکروہ مقدم
علی فعل السنۃ انتہی وانچہ حدیث ترمذی باعث اشتباہ جواز تکرار میشود وآن اینکہ جاء رجل وقد صلی
رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم فقال ایکم یتجر علی ہذا فقام رجل وصلی معہ رواہ الترمذی وبہمین معنے
ابوداؤد ہم در سنن خود روایۃ کرد پس فی الحقیقت بایں حدیث استدلال بر جواز درست نمی آید چہ
ازین حدیث جواز صلوٰۃ متنفل خلف مفترض ثابت شد واین تکرار جماعۃ نیست بلکہ متنازع فیہ
تکرار جماعۃ مفترض است وآنچہ ظاہر روایۃ حکم بکراہتہ اوکرد واز فعل فخر عالم ترک او مستدل شد
وتعامل صحابہ بترک آن شاہد است ہمین اقتداء مفترض خلف مفترض است نہ مطلق تکرار
ورنہ صلوٰۃ تراویح بہ جماعۃ بعد جماعۃ عشاء راہم تحمل کہ تمسک جواز تکرار گردانند واقتداء
متنفل خلف مفترض بالاتفاق جائز است قال فی البحر اما اذا ادی الامام الفرض والقوم
النفل فلا کراہتہ لقولہ علیہ السلام للرجلین اذا صلیتما فی رحالکما ثم اتیتما صلوٰۃ قوم فصلیا
معہم واجعلا صلوتکما معہم سبحۃ انتہی قال الطحطاوی وقولہ متنفل بمفترض اشارۃ الی انہ لا یکرہ
جماعۃ النفل اذا ادی الامام الفرض والمقتدی النفل انتہی واگر تکرار متنازع فیہ را قیاس

برین قضیہ میکند پس باید دانست کہ این حدیث قضیہ شخصیہ واقع شدہ اصل در محاورات کلامیہ و نصوص مدلول مطابقی مے باشد پس انچہ ازین حدیث مستفاد شد تصدق وتجارت کسی است برآن رجل مرحوم خاسر ومتخلف وبس نہ بر ہر متخلف وآنچہ از شخصیات حکم کلی گیرند بقیاس مے باشد وقیاس آنجا صحیح بود کہ نص مانع از تعدیہ حکم در آنجا نبود واین جا کہ نصوص احراق بیوت متخلفین ونفاق آنان وعلۃ تفریق وتقلیل جماعۃ وکسل مسلمین مانع از قیاس موجود ند قیاس نتوان کرد مگر در مثل ہمین مرحوم متخلف چراکہ حکم خلاف قیاس مقصور بر مورد خود می ماند پس ہمہ قیود این نص مرعی ومعتبر خواہند بود یعنی اگر متخلفی از کاہلی نماندہ باشد ودر گوشۂ مسجد بلا طلب احدی تنہا نماز شروع کردہ باشد وکسی متنفل پس او شود البتہ این تکرار جائز بلا کراہۃ مطلقۃ خواہد بود والا فلا فلیتدبر وانچہ بخاری در سنن خود در ترجمۃ الباب تعلیقاً روایۃ کردہ جاء انس بن مالک رضی اللہ عنہ الی مسجد قد صلی فیہ فاذن واقام وصلے جماعۃ انتہی جای تردد نیست چہ این فعل انس رضی اللہ عنہ محمول بر مسجد طریق یا مثل آن خواہد بود وچونکہ تکرار باذن واقامۃ بالاتفاق مکروہ تحریمی است در مسجد محلہ مجوزین را این اثر نافع نیست ودرینصورت این فعل انس رضی اللہ تعالی عنہ معارض قول ایشان کہ سابقاً گذشت نخواہد شد فلیتامل الحاصل چون روایۃ غیر مشہورہ بتوافق اثار واخبار مرجح گردد ظاہر روایۃ بسبب توافق آنہا بطریق اولی راجح خواہد بود وہم ابن نجیم صاحب بحر در بحر الرائق از سراج وہاج روایۃ کردہ وان دخل مسجد الیصلے فیہ فانہ لا یوذن ولا یقیم وان اذن فی مسجد جماعۃ وصلوا یکرہ لغیرہم ان یوذنوا ویعیدوا الجماعۃ ولکن یصلون وحداناً انتہی ونقل این روایۃ در محل استدلال وعدم تعاقب بران دلیل کراہۃ جماعۃ واختیار وحدۃ است

لان الناس اذا علموا انهم تفوتهم الجماعۃ یتعجلون فتکثر والا تاخروا بدائع وحینئذ فلو دخل
جماعۃ المسجد ما صلی اہلہ فیہ فانہم یصلون وحدانا وہو ظاہر الروایۃ ظہیریہ انتہی۔ پس ازین روایات
صاف معلوم شد کہ ظاہر روایۃ علماء ثلثہ رحمہم اللہ تعالی کراہۃ تکرار است وکراہت چون
مطلق بود تحریم مراد باشد۔ قال فی رد المحتار اعلم ان المکروہ اذا اطلق فی کلامہم فالمراد
منہ التحریم الا ان ینص علے التنزیہ فقد قال المص فی المصفی لفظ الکراہۃ عند الاطلاق ہو التحریم
قال ابو یوسف رحمۃ اللہ علیہ قلت لابیحنیفۃ اذا قلت فی شئے اکرہہ فما رایک فیہ قال التحریم
انتہی وچون نظر بر دلیل کردہ شود ہم کراہۃ تحریم مقتضائے اوست چراکہ تقلیل وتفریق
جماعۃ مکروہ تحریمی است وانچہ مودی بوی است در حکم او باشد لان للوسائل
حکم المقاصد قال فی الہدایۃ لان الاصل ان سبب الحرام حرام انتہی۔ قال الطحطاوی
صلوۃ الظہر یستلزم تفویت الجمعۃ وتفویتہا حرام فما ادی الی الحرام حرام انتہی۔ البتہ کراہۃ
کلی مشکک است کہ شدۃ وخفت او بقدر مفسدہ میباشد پس آنچہ در تکرار مع الاذان است در غیر آن
نبود فی رد المحتار ولکن تتفاوت التنزیہ فی الشدۃ والقرب من التحریمۃ بحسب تاکد السنۃ فان
مراتب الاستحباب متفاوتۃ کمراتب السنۃ والواجب والفرض فکذا اضدادہا کما افادہ فی شرح
المنیۃ انتہی لہذا بعض افراد تکرار قریب تنزیہ میشود چنانکہ بترک اذان واقامۃ وعدول محراب خفیہ
در زاویہ مسجد وہمیں کراہۃ مراد از جواز است کسیکہ جائز اجماعا گفت چنانچہ تحقیقش بیاید و
باوجود ظاہر روایۃ برغیر آن فتوی نمیشاید۔ قال فی در المختار ان ما اتفق علیہ اصحابنا فی الروایات
الظاہرۃ یفتی بہ قطعا انتہی وظاہر روایت آن مسایل باشند کہ از امام ابوحنیفہ وابویوسف
ومحمد رحمہم اللہ تعالے بنقل مشہور ومعتبر مروی باشد قال فی رد المحتار وکذا لا تخییر لو کان احد
بما ظاہر الروایۃ وبہ صرح فی کتاب الرضاع من البحر حیث قال الفتوی اذا اختلف

محل خصوصیت ندارد و معہذا خصوصیت محراب وقت کثرت جماعۃ است تا مقام امام وسط
صف بود و سنیۃ او ہمین وجہ است ورنہ در ترک او حرج نیست بخلاف اذان و اقامت لہذا
شارح منیہ از بزازیہ سند آورد و ازینجا احتمال میشود کہ بسبب خفا ایں امر کہ اختلاف مکان را
دخل در تغیر ہیئۃ است لئے شاید کسی منکر ایں امر شدہ باشد لہذا ردمحتار از تاتارخانیۃ آوردہ بہ
ناخذ لئے باختلاف الهیئۃ بالعدول عن المحراب و قرینہ او ست کہ ردمحتار در باب اذان گفت
نعم قد علمت ان الصحیح انہ لایکرہ تکرار الجماعۃ اذا لم یکن علی الہیئۃ الاولیٰ بالفاظ صحیح لفظ ماخوذ
نگفت حالانکہ بہ ناخذ از ہو الصحیح اکد است و در چنیں محل سند بقوی اقدم است مگر آنکہ صریح
معلوم شود کہ ضمیر بہ ناخذ سوئے اختلاف ہیئۃ نیست بلکہ بسوئے عدم کراہۃ است آنگہ سبیل
او سبیل ہو الصحیح خواہد بود چنانچہ ہبا یدا الغرض چوں مدخل ہر سہ امر در ہیئۃ جماعۃ اولیٰ دریافت اگر
ہر سہ امر مرتفع شوند قطعاً ہیئۃ اولیٰ نیست و اگر دو امر مرتفع شوند ہر کدام دو باشند یا اذان و اقامۃ
یا اذان و محراب یا اقامۃ و محراب تاہم ہیئۃ مرتفع خواہد شد لان للاکثر حکم الکل و اگر یک امر مرتفع
شود ہر کدام یک باشد نیز ارتفاع ہیئۃ اولیٰ خواہد شد چراکہ ارتفاع مجموع برفع یک جز میگردد و
ہمیں ناظر است ظاہر عبارت بزازیہ منقولہ شرح منیہ کہ فقط باختلاف محراب حکم باختلاف ہیئۃ اولیٰ
کرد و ہمین است کہ در حرمین شریفین بر ترک اذان و مکان اکتفا کردند و ترک اقامۃ را
ضرورت ندانستند و ہم باید دانست کہ عدول از محراب از دو امر سابق خود کہ ترک اذان و
اقامۃ است ادنیٰ حال دارد چراکہ سنیۃ قیام امام در محراب لغیرہ است کہ توسط امام است

قال فی رد المحتار السنۃ ان یقوم الامام فی المحراب والظاہر ان ذلک عند کثرت الجماعۃ لئلا
یلزم قیامہ فی غیر الوسط و لو لم یلزم ذلک لایکرہ انتہی۔ پس معلوم شد کہ ترک محراب مکروہ
تنزیہی است وقت کثرت جماعۃ ورنہ جائز و چوں بترک ادنیٰ اختلاف ہیئۃ می شود

چنانکه بنایه گوید بترک اعلی بطریق اولی خواهد شد چراکه آن دو باقی از خواص جماعة اند خصوصاً
اقامة و درین وقت اگر بتکرار جماعة باذان و اقامة و قیام امام در محراب کنند کراهة اشد خواهد بود و
بدون اذان فقط کم ازان و بدون اذان و اقامة فقط در محراب کم ازان و بدون هر سه کمتر
ازان چراکه در ظاهر روایة در اطلاق کراهة هیچ شق را مستثنیٰ نه کرد و بهر حال افراد را اختیار کرد گو
فیمابین خود در کراهة متفاوت باشند و صاحب بحر در رسالهٔ خود با وصف تبدل هیئة اولی که از
عادت مکررین جماعت و تعارف شان معلوم است که بلا تکرار اذان میکنند حکم کراهة
جماعة کرد و همون را معتمد داشت و در بحر الرائق هم از سراج تصریح بوحدة می کنند پس واضح
شد که تبدیل هیئات ثانی رافع کراهة مطلقة نیست البتة تغلیظ تحریم رفع می گردد و بالا گذشت
که افراد کراهة تحریمیه در تغلیظ و تخفیف متفاوت می باشد پس انچه کسان قرار داده اند که
جماعة مکرره اگر باقامة باشد مکروه و اگر بارتفاع هر سه امور بود جائز بلا کراهة مطلقة در محل خود
نیست چراکه چون اختلاف هیئة در هر دو موجود هست فرق مکابرهٔ محض خواهد بود و علی هذا القیاس
در دیگر شقوق بلکه کراهة در همه موجود است اگرچه کراهة یکے افحش از دیگر باشد و بعد این تمهیدات
معنی روایة شرح منیة مذکوره باید دریافت که چون اوّل شارح منیة گفت یکره تکرار الجماعة عندنا پس
صاف اقرار بلفظ عندنا از علماء ثلثه حنفیه نموده کراهة تحریمیه ثابت کرد چراکه تحریم تکرار باذان
و اقامة متفق علیها است و عند الاطلاق همون تحریم مراد باشد چون از ظاهر روایة کراهة
تکرار در همه شقوق از ظهیریه معلوم شد لهذا مفهوم مخالف اذان و اقامة مضر نیست چراکه
آنچه شارح منیة روایة کرد همون ظاهر روایة علماء ثلثه است کما لا یخفی و بتقیید شارح منیة ظاهر
روایة مقید نخواهد شد زیراکه اولا مفهوم اکثری است نه کلی و معهذا مفهوم در صورت مخالفة
منطوق روایة دیگر هرگز معتبر نیست و صاحب ظهیریه بتصریح اختیار وحدت از ظاهر روایة آورده

غایة آنکه شارح منیة از بعض شقوق سکوت کرد پس شارح منیة بعد اثبات کراهة تحریم تکرار
روایتی دیگر از ابو یوسفؒ نقل کرد که رفع کراهة تحریم از وی مستفاد شد در صورت اختلاف هیئة
اولی فقوله لا یکره ای تحریماً حاصل این شد که از ابو یوسفؒ در روایتی منقول ہست که بسبب اختلاف
هیئة کراهة تحریمیه نمی ماند نه آنکه کراهة مطلقاً مرتفع شود اگرچه در بعض صورت اختلاف کراهة
اخف باشد از بعض دیگر چنانکه تبرک ہر سه امور و بیانش بالا گذشت ورنه لازم آید که اگر اختلاف
هیئة اولی فقط تبرک محراب گردد و اذان و اقامة بحال خود ماند تاہم کراهة نبود چراکه هیئة اولے
نیست بسبب عدول محراب چنانچه از بزازیه معلوم شد و این ظاهر البطلان است پس شارح
منیة گفت که صحیح همین است که تغلیظ کراهة در اختلاف هیئة مخفف می شود نه چنانکه ظاهر روایة
است که علی الاطلاق کراهة تحریم تکرار از وی مستفاد و متبادر است لان المکروه اذا اطلق فی کلامهم
فالمراد منه التحریم الا ان ینص علی التنزیه انتهی من رد المحتار پس تامل درکار ہست که ظاہر روایة
واین روایة ابو یوسفؒ را در اصل کراهة اختلاف نیست و مؤید اینست که صاحب بحر همین
روایة ابو یوسفؒ را بلفظ لا باس نقل کرده قال فی البحر و فی المجتبی یکره تکرارها فی مسجد باذان
واقامة وعن ابی یوسفؒ انما یکره تکرارها بقوم کثیر اما اذا صلی واحد بواحد او اثنین فلا باس به
مطلقا اذا صلی فی غیر مقام الامام وعن محمد انما یکره تکرارها علی سبیل التداعی اما اذا کان خفیة فی
زاویة المسجد فلا باس به انتهی چراکه لفظ لا باس کراهة تنزیه را تقاضا میکند قال فی رد المحتار عن
النهایة لفظ لا باس دلیل علی ان المستحب غیره لان الباس الشدة انتهی و ترک مستحب
واولی جائیکه دلیل کراهة موجود باشد مکروه تنزیهی می شود و ما نحن فیه از همین قسم است
کما لا یخفی واگر قید مفهوم اذان و اقامة در روایة شرح منیة معتبر باشد چنانچه بعضے گویند یعنی
این روایة این شد که تکرار با اذان و اقامة مکروه و بدون آنها غیر مکروه و دانستی که تبرک اذان و

اقامۃ تغیر ہیئۃ اولی میگردد لہذا یعنی او بعینہ این گشت کہ بلا تغیر ہیئۃ مکروہ و بی تغیر ہیئۃ
غیر مکروہ پس میگوئیم کہ نقل این روایۃ ابی یوسف رح لغو محض شد و اصلا فیما بین ظاہر روایۃ مذ طلب
بلفظ عندنا و این روایۃ معبرہ بعن ابی یوسف رح مقابلہ نماند و ابو یوسف رح درین روایۃ خود ہرگز خلاف
ظاہر روایۃ خود نمی گفت پس نقلش بچہ معنی و مراد ضرورت افتاد و اگر از قولہ ان لم یکن علی ہیئۃ
الاولی عدم ہر سہ امور مراد دارند و در روایۃ بزازیہ باقول او بالعدول عن المحراب قید مع ترک
الاذان و اقامۃ افزایند اگرچہ ظاہر عبارت بزازیہ ازان ابا دارد مگر تاہم لفظ لا باس بجز کراہت
تنزیہ را مقرر می سازد حاصل آنکہ درین روایۃ ابی یوسف رح مراد عدم کراہۃ تحریم است نہ عدم کراہت
تنزیہ فافہم و نیز تحت قولہ علیہ السلام لا یصلے بعد صلوۃ مثلہا عینی در شرح کنز و صاحب مستخلص در
شرح آن و صاحب کفایہ و عنایہ در حاشیہ ہدایہ روایۃ میکنند و من مشائخنا من قال المراد بہ النہی
عن تکرار الجماعات فی المساجد و ہو حسن انتہی و در فتح القدیر گفت او محمول علی تکرار الجماعۃ علی الہیئۃ
الاولی انتہی و در رد المحتار تحت ہمین خبر گفت قال فخر الاسلام لو حمل علی تکرار الجماعۃ فی مسجد لہ
اہل لکان صحیحا نہر و ماذکرہ عن فخر الاسلام نقلہ فی البحر ایضا عن شرح الجامع الصغیر لقاضی خان
ثم قال فی البحر فالحاصل ان تکرار الصلوۃ ان کان مع الجماعۃ فی المسجد علی الہیئۃ الاولی فمکروہ انتہی
و ازین روایات ہم کراہۃ تحریم تکرار جماعۃ مستفاد شد چرا کہ لفظ لا یصلے کہ نفی بہ معنے نہی
ست زجر و تحریم را می خواہد پس اکثر علما آن را بر اطلاق داشتہ اند مثل تعمیم ظاہر
روایۃ و مماثلتہ در نفس جماعۃ گرفتہ اند چرا کہ مماثلۃ در ہمہ اوصاف محال است مگر صاحب
فتح و بحر قید ہیئۃ اولی افزودہ اند و بیانش در تقریر روایۃ شرح منیہ گذشت کہ مراد عدم
کراہۃ تحریم است اگر مفہوم قید گیرند ورنہ کلام صاحب بحر درین روایۃ بحر و روایت
رسالہ خود کہ طحطاوی ازان نقل میکنند و روایۃ سراج منقولہ سلمہ خود در بحر متعارض

خواہد بود وہو مستبعد کما لایخفیٰ وہم بحیر علماء بر تکرار جماعۃ حرمین شریفین با وجود تبدیل
ہیئۃ حجت کراہۃ است چراکہ گو تکرار شان بسبب تبدل ہیئۃ حسب این روایات مقید از
درجہ تحریم بر آمد مگر تاہم کراہۃ مخففہ را معمول بہا کردن لایق نیست چراکہ تفریق جماعۃ وکسل
دران ہم موجود است و در رد محتار بعد نقل نمودن آثار کہ از بدائع بالا نقل شد منقول است
ولان فی الاطلاق ہکذا تقلیل الجماعۃ معنی فانہم لایجتمعون اذا علموا انہم لاتفوتہم الجماعۃ واما
مسجد الشارع فالناس فیہ سواء لا اختصاص لہ بفریق دون فریق ومثلہ فی البدائع وغیرہا
مقتضی ہذا الاستدلال کراہۃ التکرار فی مسجد المحلۃ ولو بدون اذان ویؤیدہ ما فی الظہیریۃ من
ظاہر روایۃ وہذا مخالف لحکایۃ الاجماع المارۃ وعن ہذا ذکر العلامۃ السندی تلمیذ المحقق ابن الہمام
فی رسالۃ ان ما یفعلہ اہل الحرمین من الصلوٰۃ بائمۃ متعددۃ وجماعات مترتبۃ مکروہ اتفاقاً و
نقل عن بعض مشایخنا انکار ذلک صریحاً حین حضر والموسم منہم الشریف الغزنوی وذکر
انہ افتی بعض المالکیۃ بہ بعدم جواز ذلک علی مذہب العلماء الاربعۃ ونقل انکار ذلک
عن جماعۃ من الحنفیۃ والشافعیۃ والمالکیۃ واقرہ الرملی فی حاشیۃ البحر انتہی وبالجملہ ازین
روایات واضح شد کہ باوصف اختلاف ہیئۃ اولیٰ کراہۃ باقی می ماند گو نزد بعض تنزیہ باشد
وہم در کنز العباد می گوید وفی الکافی لایجوز تکرار الجماعۃ عندنا وفی الجامع الصغیر رجل دخل
مسجد اقد صلے اہلہ فیہ فانہ یصلے بغیر اذان واقامۃ لان فی تکرار الجماعۃ تقلیلہا بان کل واحد لایخاف
فوۃ الجماعۃ فیکون مکروہا انتہی درین جا بعض کسان را روایۃ طحطاوی در تشویش می اندازد و
آن قول او است فلا کراہۃ مطلقاً لہذا بیانش ضرورت افتاد قال الطحطاوی فی باب الاذان
عند قولہ بل یکرہ فعلہما ظاہر فی البحر انہا تحریمیۃ انتہے ثم قال فی باب الامامۃ تحت
قولہ فی مسجد محلۃ اے جازت والذی فی المجتبی اطلاق ہو اوجہ لما یلزم من الاذان التخلیط

دالتلبیس فربما یظن الخطار فی الاذان الاول اما اذا کررت بغیر اذان فلا کراہۃ مطلقاً وعلیہ

المسلمون انتہیٰ پس اولاً بشنوید کہ ظاہر عبارت طحطاوی آنست کہ فارق در کراہۃ تکرار و عدم آن وجود اذان است و بس ولہذا اقامۃ و عدول محراب را ذکر نہ کردہ و آنچہ او دلیل کراہۃ آورد البتہ در اذان ہست و بس از بیان دلیل واحد عدم ا لہ دیگر لازم نیست کما لایخفی و اقتضا این دلیل تحریم است و معہذا افشاء معصیت و اظہار تقصیر و کسل خود از شمول جماعۃ اولیٰ در صورت اذان بدرجہ کمال ہست لہذا طحطاوی گفت کہ صاحب در مختار قید محلہ می افزاید و از مجتبیٰ کہ عبارتش از بحر سابقاً نقل شدہ اندریں رسالہ اطلاق مساجد مفہوم می شود و ہمیں اوجہ معلوم می شود پس در صورت تکرار جماعہ باذان چنانچہ تحریم کراہۃ در مسجد محلہ است در دیگر مساجد ہم شاید و اما اذا کررت بلا اذان فلا کراہۃ اے تحریماً مطلقاً اے فی جمیع المساجد از آنجا کہ لفظ مطلقاً در جنب فلا کراہۃ اُفتاد توہم شد کہ مراد عدم کراہۃ مطلقہ است یعنی نہ تحریم و نہ تنزیہ

وچنین نیست بلکہ مطلقاً ہموں اطلاق است کہ در صدر روایۃ گوید و الذی فی

المجتبیٰ الاطلاق ثم قال وعلیہ المسلمون ای من بعد القرون الثلثۃ والسلف و کراہۃ

تنزیہ از قول وعلیہ المسلمون ہم تواں فہمید چراکہ ہمہ مسلمین از خاص تا عام اتفاق دارند کہ جماعۃ ثانی اولیٰ نیست و عدم اولویۃ ہمان کراہۃ تنزیہ باشد جائیکہ دلیل کراہۃ موجود بود غایۃ آنکہ کراہۃ جنس مشکک است و تحت او دو نوع مندرج یکے کراہۃ تنزیہ کہ جنس او کراہۃ و فصل او سنیۃ الترک و بعض افراد او قریب تحریم و بعضے کم از اں و اسارۃ کہ افحش از کراہۃ تنزیہ است و اینہم دریں کراہۃ مندرج است دویم کراہۃ تحریم و فصل او وجوب الترک و این ہم حسب قلت و کثرت مفاسد درجات دارد و تواند کہ سہ نوع قرار دادہ شوند و ثالث متوسط اسارۃ باشد دریں صورت فصل اسارۃ

سنیة الترک وفصل تنزیہ استحباب الترک خواہد بود پس طحطاوی انچہ نفی کراہتہ کردہموں
نوع کراہتہ تحریم است کہ درباب اذان اعتراف آن کردہ نہ مطلق کراہتہ درین صورۃ ہیچ
خلافی نیست وچگونہ باشد کہ خود طحطاوی درباب امامۃ از ابن نجیم نقل میکند بل یکرہ التاخیر
لان تکرار الجماعۃ فی مسجد واحد مکروہ عندنا علے المعتمد چنانچہ گذشت واین روایۃ رامسلم داشتہ
سندی آردو پیداست کہ جماعت حنفیہ بعد شوافع بلا اذان است واگر چنان نباشد کہ مایان تقریر
کردیم طحطاوی درکلام خود متعارض خواہد بود ولیس کذلک بلکہ ناظرین بسبب قلۃ تدبر در
تعارض افتادہ اند ونیز در ردمحتار می آرد ماقالہ الحلوانی مبنی علے ماکان فی زمن السلف من
صلوٰۃ الجماعۃ مرۃ واحدۃ وعدم تکرارہا کما ہو فی زمنہ صلی اللہ علیہ وسلم وزمن الخلفاء بعدہ و
قد علمت ان تکرارہا مکروہ فی ظاہر الروایۃ الافی روایۃ عن الامام وروایۃ عن ابی یوسف
کما قدمنا وسیاتی قریبا ان الراجح عند اہل المذہب وجوب الجماعت وانہ یاثم بتفویتہا
اتفاقا وحینئذ یجب السعی بالتقدم لالاجل الاداء فی اوّل الوقت اوفی المسجد بل لاجل اقامۃ
الجماعۃ واللازم فوتہا اصلا اوتکرارہا فی مسجد واحد ان وجد جماعۃ اُخری وکل منہما مکروہ انتہے
درین روایت بنظر ماتقدم پیداست کہ تکرار محکوم الکراہتہ بلا اذان است واین ہم محقق
شد کہ درزماں صحابہ کرام وسلف عظام تکرار جماعۃ نبود چنانچہ خود ردمحتار از شرح جامع
صغیر نقل کردان تکرار الجماعۃ بدعۃ انتہٰی وعلماء ثلثہ حنفیہ قایل کراہتہ اند جز یک روایتہ
امام ویک روایۃ ابی یوسفؒ کہ مفادش کراہتہ تحریم نیست بلکہ تنزیہ وہمچناں روایتی از امام
محمد چنانچہ از بحر نقلش درسابق کردہ شد وچنیں روایۃ شاذہ قادح مذہب نیستند لہٰذا
قول طحطاوی وعلیہ المسلمین رابعید بعید القرون الثلثہ والسلف مقید کردہ ایم وآنچہ
در ردمحتار از خزاین نقل کرد قولہ یکرہ تکرار الجماعۃ فی مسجد المحلۃ باذان واقامۃ الا اذا صلے

بهما اولاً غیر اهله او اهله لکن بمخافتة الاذان ولو کرر اهله بدونهما او کان مسجد طریق جاز اجماعاً ونحوه
فی الدرر قال فی المجمع والتقیید بالمسجد المختص احتراز من الشارع وبالاذان الثانی احتراز عما
اذا صلے فی مسجد المحلة جماعة بغیر اذان حیث یباح اجماعاً انتہیٰ ونیز عبارۃ شرح مجمع که در عالمگیریه
هم منقول است حیث قال وقید باذان ثان لانهم ان صلوا بلا اذان حیث یباح اتفاقاً انتہی الس پس
جای خدشه نیست چراکه قوله یکره تکرار الجماعة باذان واقامة ظاهر است که کراهة تحریم مراد است
چنانچه بالای همین قول رد محتار گفت یکره ای تحریماً لقول الکافی لا یجوز والمجمع لا یباح وشرح جامع
الصغیر انه بدعة انتہی پس آنچه گفت بعد اذان ولو کرر بدونهما جاز اجماعاً پس برفع وصف اذان واقامة
نفی همون نوع تحریم کرد نه نفی نوع دیگر که تنزیہ است ولفظ جواز منافی کراهة نیست چراکه بسا است که
از جواز کراهة که دون تحریمه مراد دارند قال فی رد المحتار وقد یقال یطلق الجایز ویراد به ما یعم المکروه
ففی الحلیة عن اصول ابن الحاجب انه قد یطلق ویراد به ما لا یمتنع شرعاً وهو یشمل المباح والمکروه و
المندوب والواجب لکن الظاهر ان المراد بالمکروه تنزیهاً لان المکروه تحریماً ممتنع شرعاً منعاً
لازماً انتہیٰ غرض آنچه کم از کراهة تحریم است بر آنکه لفظ جائز اطلاق کنند پس از لفظ جاز
اجماعاً در خزاین همین کراهة دون التحریم مراد است وسابق اشاره رفت که افراد کراهة
متفاوت اند وتبغیر هیئة تخفیف کراهة می شود فلا منافاة ورنه لفظ اجماعاً را معنی صحیح نخواهد آمد
کما هو الظاهر ولهذا صاحب رد محتار بر ظاهر این عبارت تعاقب کرده گفت وهذا مخالف
لحکایة الاجماع المارة چنانچه بالا نقل کرده شد ومباح آنکه فعل وترک او یکسان نیست و
در فعل وترک او ثواب وعقاب نبود وگاه باشد که از مباح مکروه تنزیه مراد گیرند در
رد محتار در باب اوقات مکروهه گفت الظاهر انه اراد بالمباح ما لا یمتنع فلا ینافی کراهة التنزیه
انتہی پس آنچه در شرح مجمع وغیره گفت یباح اتفاقاً منافی کراهة تنزیه نیست ورنه لفظ اتفاقاً

راهیچ معنی نخواہد بود چراکہ اتفاق ایمہ برکراہتہ دریافتہ وعلیٰ ہذا القیاس در ہر روایۃ کہ این قسم
الفاظ باشند باعث حیرۃ نیستند چنانکہ لفظ لاباس ولم یر باسًا چراکہ این الفاظ منافی
کراہتہ تنزیہ نیند چنانچہ در ماسبق تحقیق رفت وانچہ در بعض کتب بجواز اجماعًا بلاکراہتہ گفتہ اند
پس معنے آن بلاکراہتہ تحریمیہ است چنانچہ حلبی وطحطاوی ودر در مختار در شرح قول در مختار گفتند
یجوز بلاکراہتہ اے تحریمیۃ اذان صبی الخ وخود معلوم شد کہ لفظ جواز بر مادون تحریم شائع است
لہذا از جاز بلاکراہتہ تنزیہ دون تحریم مراد ہست ومعہذا می گویم کہ معنی عبارۃ منبع
این کہ قولہ وبالاذان الثانی احتراز عما اذا صلے اے اولا فی مسجد المحلۃ جماعۃ بغیر اذان یعنی اول
جماعۃ بغیر اذان کردہ باشد حیث یباح التکرار باذان اجماعًا چراکہ این تکرار باذان ثانی
نشد بلکہ این اذان خود اذان اوّل است ودر روایۃ شرح مجمع در قول آن اذا کان
المسجد لہ امام معلوم وجماعۃ معلومۃ فصلوا فیہ باذان واقامۃ لایباح تکرار الجماعۃ
باذان واقامۃ ظاہر است کہ ضمیر صلوا راجع بسوئے امام معلوم وجماعۃ معلومہ
است پس اذان کہ عبارۃ اوست وقید باذان ثانی لانہم لو صلوا بلا اذان یباح اتفاقًا
این ضمیران صلوا نیز طرف ہمون امام وجماعۃ معلومہ ہست پس معنی شد لانہم اے
الجماعۃ المعلومۃ ان صلوا اے اولا بلا اذان یباح اتفاقًا چراکہ این اذان اذان اول
است نہ ثانی وہمچنان معنی عبارۃ عالمگیریہ است واین ترجمہ این عبارات اولے او
اظہر است از آن ترجمہ کہ مجوزین می کنند وانتشار ضمایر بلا ضرورت بر سر گیرند
ودر تعارض روایات می افتند واین مسئلہ ہمون مسئلہ است کہ در خزاین گفتہ
ولو صلے اہلہ بجماعۃ الاذان الخ تامل واما عبارۃ مختار نعم قد علمت ان الصحیح انہ لایکرہ
تکرار الجماعۃ اذا لم یکن علی ہیئۃ الاولیٰ انتہی پس مخالف کراہتہ تکرار نیست

چراکه صاحب رد محتار باین عبارة اشاره بروایة شرح منیه منقوله خود می کند ومعنی شرح منیه دریافت شد ومعهذا مختار صاحب رد محتار همون ست که درظاهر روایة است ودلیل برین مدعا آنکه او بعد نقل عبارة خزاین وپیش کردن دلایل کراهة تکرار بطور نقض برظاهر عبارة خزاین می گوید ومقتضی هذا الاستدلال کراهة التکرار ولو بدون اذان ویؤیده مافی الظهیریة الخ واین عبارة خود رد محتار است کمالایخفی ومعلوم است که روایتی راکه معلل بیان کنند رجحان اوراست نزد قایل قال فی رد المحتار وکذالو عللوا احدهما دون الاخر کان التعلیل ترجیحا للمعلل انتهی پس معلوم شد که صاحب رد محتار همین روایة کراهة رااختیار کرده ونیز از سنن ترمذی استظهار کراهة می گردد حیث قال وقال آخرون من اهل العلم یصلون فرادی وبه یقول سفیان وابن المبارک والشافعی یختارون الصلوٰة فرادی البته عبارة اوّل وهو قول غیر واحد من اصحاب النبی صلے الله علیه وسلم وغیرهم من التابعین قالوا لاباس ان یصلے القوم بجماعة قد صلی فیه وبه یقول احمد واسحاق انتهی بظاهر متعارض است باانچه انس رضی الله عنه روایة کرد که کان اصحاب النبی صلے الله علیه وسلم اذا فاتهم الجماعة یصلون فرادی انتهی مگر فی الواقع تعارض نیست چراکه ترمذی بلفظ لاباس روایة می کند ولاباس مخالف کراهة تنزیه نیست پس تواند که کراهة تنزیه نزد ایشان هم محقق باشد وقوله یختارون الصلوٰة فرادی اے تاکداً واختیار منافی تاکد نیست لهذا لفظ باس واختیار در ترمذی متقابل ماند وتعامل امر دیگر است ولاباس بودن امر دیگر پس اگرچه نزد بعض ایشان تکرار مکروه تحریمی نبود مگر تاهم تکرار راترک میداشتند فان ترک ذرة ممانهی الله تعالی خیر من عبادة الثقلین وحضرات ایشان رضوان الله تعالی علیهم اجمعین بالطبع مائل تجریة بودند فلامنافاة

همانا که ترمذی گفت که احمد و اسحاق و غیر واحد من اصحاب النبی صلی اللہ علیہ وسلم والتابعین
تکرار را بدرجه کراهة تنزیه میداشتند خلاف دیگران که ایشان تحریم میداشتند و در میزان شعرانی

گوید و من ذالک قول ابی حنیفة و مالک والشافعی من دخل مسجداً فوجد الامام قد فرغ من الصلوٰة کره

له ان یستانف فیه جماعة اخریٰ الا ان یکون المسجد علی ممر الناس انتهیٰ و مشروعیة صلوٰة خوف
خود دلیل است واضح بر کراهة تکرار نزد اهل علم و فهم بشرط تامل و انصاف الحاصل این جمله
روایة منقوله ناظر کراهة تکرار جماعة اند در مسجد محله از بعضے از آنها کراهة تحریمه مستفاد میشود
مطلقاً و از بعض کراهة تنزیه در صورة تغیر هیئة مگر در اصل کراهة متفق اند و انچه خلاف است
در تحریم و تنزیه است پس بعد ازین در اصل کراهة تردد لایق نیست البته کراهة
امر مطلق است در صورتے شدید و در صورتے خفیف و اهم حسب مفاسد و مقتضائے
وقت و حال مختلف می شود چنانچه در مبدء رساله اشاره بدان شد و بعد ازین باید دانست
که چون شئے واحد باعتباری وجهتی محکوم حکمی شرعی گشت حکم دیگر ضد این حکم هرگز بروے
محمول نمی توان شد مگر باعتبار دیگر مثلاً ادائے صلوٰة عصر وقت اصفرار بسبب خطاب
و امر واجب است و باین جهت محکوم بکراهت هرگز نمی تواند شد چرا که مامور مکروه هرگز
نبود که امر حسن را میخواهد نه قبیح را و انچه کراهة ولیست بسبب مجاور است که مشابهت
کفار است کما لا یخفی علی الماهرین و علی هذا القیاس هر جا که بر یک فعل دو اثر مختلف
باشند تامل باید کرد که لاریب بدو وجه و اعتبار خواهد بود و درین مسئله ما نحن فیه هر گاه کراهة
ثابت شد و حکم کراهة نیست مگر بر تکرار جماعة که نوعیست از جماعة مطلقه که جنس است نه بر جماعة مطلقه
پس برین تکرار بجز کراهة کدامی حکم ضد کراهة حمل نتواند شد و وجوب و سنیة و استحباب و فضلیة
کما اضداد کراهة اند هرگز برو ئے ثابت نخواهند شد و آنچه حکم وجوب جماعة است مختص بجماعة اولی است

که نوعی دیگر است نه حکم مطلق جماعة جنس و علی هذا هر نوع جنس را حکم دیگر میبود چنانچه حقیقه و
عرض متباین می باشند مثلاً جماعة نفل بلا تداعی را حکمیست و بتداعی را حکم دیگر البته حکم جماعة
مطلقه جنس که عود برکت یکی بر دیگر است در جمله انواع حاصل است چرا که نوع از جنس خالی نمیشود
اگرچه این نفع در جنب مفاسد تکرار حکم لاشئ گیرد پس حکم جماعة اولی مسجد محله که نوعیست وجوب است
و تضعیف اجر و وعید ترک و حکم نوع دیگر که جماعة مکره است کراهة در فعل او و ثواب در ترک او اگرچه در بعض
افراد قلیل باشد و نفع جماعة مطلقه درین جماعة مکروه هم موجود است مگر بسبب اختیار قبح کراهة اثرش
هویدا نیست بلکه غلبه جانب معصیت را مهیا باشد لهذا می گوییم که در جماعة مکروه متوقع ثواب
و اجر مضاعف بودن و او را از انفراد افضل دانستن خیلے مستبعد است مثلاً نیم پاؤ آب شیرین
خالص اگر با یک توله قند ممزوج گردانند اگرچه شربت لذیذ حسب مراد نمی شود مگر گونه ذوق
خوش توان بخشید و اگر یک توله ایلوا هم در و ممتزج شود هر چند شیرینی قند از و بدر
نه رفته لیکن هیچ عاقل او را شیرین نه خواهد گفت با آنکه امتزاج قند دران یقینی
می داند و آن شیرینی او را لاشئ محض خواهد دانست و از آب خالص غیر ممتزج بشئ
هرگز افضل نخواهد گفت همچنان درین جا باید فهمید و خود ظاهر است که اجر مضاعفه در سنت
و مشروع می باشد نه در مکروه و منهی و در رد محتار تحت مسئله جماعة نفل بتداعی و جماعة وتر
خارج رمضان بعد اثبات کراهة تنزیه می گوید و هل تحصیل بهذا الاقتدا فضیلة الجماعة ظاهر
ما قدمناه من ان الجماعة فی التطوع لیست بسنة یفید عدمه انتهی و ایضا فیه فی باب ادراک
الفریضة الظاهر المراد انه یحصل بذلک المضاعفة بسبع وعشرین کما لو کان صلی
الفریضة مقتدیا لان هذه جماعة مشروعة ایضا انتهی. پس ازین هر دو روایت
صاف معلوم شد که حصول اجر مضاعفه موقوف بر سنیة و مشروعیة است البته اگر اصل

جماعۃ مشروع بود واز خارج عروض کراہۃ گردد بوجہ مشروعیۃ اجر خواہد یافت وباعتبار امر خارجی
کراہۃ خواہد بود چنانکہ در صلوٰۃ خلف فاسق کما ہو مصرّح فی الکتب وخود از بالا دریافت کہ
ظاہر روایۃ درین صورت انفراد را اختیار کرد وعبد الوہاب شعرانی از ایمہ ثلثہ اختیار انفراد
روایۃ کرد وترندی ہم از بعض ایمہ اختیار انفراد نقل کرد وصحابہ تعالٰی انفراد داشتند اگر
این جماعۃ از انفراد افضل بودے ہرگز از مقتدایان دین یکسر متروک نشدی بلکہ درچنین امر
کثیر الوقوع ضروری دین برای بیان جواز از رسول اللہ صلے اللہ علیہ وسلم ہم بالضرورت
چیزے منقول شدے چنانکہ در دیگر مثل این امور ثابت شد واین جا خلاف آن تشدیدات
وتغلیظ وعید مروی اند وانچہ از اثبات جواز قرار دادہ اند ہرگز ازین مبحث نیست
چنانچہ در ما سبق گفتہ شد وبشرط تامل وانصاف باید دید کہ دلایل کراہۃ اند یا استحباب
وافضلیۃ پس باید کہ انفراد افضل وفاضل باشد وجماعۃ مکررہ مکروہ تحریمًا یا تنزیہًا کما
مراد اللہ اعلم وعلمہ اتم واحکم

انیست آنچہ کہ در جمع وتوجیہ روایات شتّی کہ از نظر این عاجز گذشت ثبت افتاد ازین
بعد عرض اینکہ درین جزو زمان فاضلے تحریری درباب افضلیۃ جماعۃ مکررہ از انفراد وعدم
کراہۃ مطلقہ آن مرتب فرمودہ اند بنظر احقر در آمد جوابش اگرچہ ازین رسالہ توان فہمید
گمر چونکہ آنجناب طرز ترجیح روایات اختیار فرمودہ اند باین طور ہم آنچہ در خاطر این ہیچمدان
گذشت پیش مے کند ومقصودم نہ مقابلہ آن مرتبہ است علام الغیوب شاہد است
گمر چون در بادی النظر این تحریر باعث فتنۂ عوام است اندادش برین آورد
از مبتدیان علماء واز ان فاضل توقع دارم کہ ملال خاطر پاکشان نگردد اگر خطائی کردہ باشم اصلاح

فرمودہ این عاجز را ہدایت فرمایند بالراس والعین قبول خواہد شد اگر صواب بود قبول فرمایند
یارب انچہ براہ تعصب حرفی قلم ریزہ شدہ باشد ازین صحیفہ محو فرمائی وما توفیقی الا باللہ علیہ
توکلت وہو رب العرش العظیم **قال** درباب تکرار جماعۃ در مسجد محلہ علماء را اختلاف است روایات
مختلفہ دریں باب در کتب موجود اند وظاہر از روایۃ متن مجمع البحرین کراہۃ تکرار جماعۃ در مسجد محلہ
وقتی است کہ باذان واقامۃ ثانی باشد والا مکروہ نیست چنانکہ گفتند والا تکرار ہا فی مسجد محلۃ
باذان ثان یعنی اذا کان للمسجد امام معلوم وجماعۃ معلومۃ فصلوا فیہ بجماعۃ باذان واقامۃ لایباح
تکرار الجماعۃ باذان واقامۃ عندنا وقید باذان لانہم ان صلوا بلا اذان یباح اتفاقا وانما لم
یذکر الاقامۃ مع الاذان اکتفاء بذکرہ انتہی وروایات متون مقدم اند بر غیر آن انتہی بلفظہ
اقول سابقا ازین رسالہ واضح شد کہ اختلاف نہ در نفس کراہۃ بلکہ در تحریم وتنزیہ است
ومعنی روایۃ شرح مجمع البحرین ہم بیان شد وبعد تسلیم آنکہ اختلاف در کراہۃ وعدم آن است
ومعنی روایۃ شرح مجمع عدم کراہۃ مطلقہ در صورت عدم اذان واقامۃ است می گویم
کہ اولا این قاعدہ کلیہ غیر مسلم است کہ ہر روایۃ متن بر غیر خود مقدم باشد بلکہ این تقدم
وقتی است کہ روایۃ متن وشرح مثلا ہر دو غیر مطلق نذیل تصحیح باشند وباز معارض شوند پس
دریں صورت متن را ترجیح بود واگر روایۃ شرح نذیل تصحیح باشد وروایۃ متن مطلق بود درین
صورت روایۃ متن مقدم نیست بلکہ روایۃ شرح مرجح خواہد بود صرح بہ فی رد المحتار قال اما لو ذکرت

مسئلہ فی المتون ولم یصرحوا بتصحیحہا بل صرحوا بتصحیح مقابلہا فقد افاد العلامۃ قاسم بترجیح الثانی

لانہ تصحیح صریح ومافی المتون تصحیح التزامی والتصحیح الصریح مقدم علی الالتزامی انتہی
پس در صورتی کہ ابن نجیم تصریح کردہ باشد بقولہ مکروہ عندنا علی المعتمد چنانکہ بالا منقول آمد
این تصحیح التزامی مقابل آن نتواند شد ومرجح کراہۃ خواہد ماند ومعتد ار رسالہ کہ درباب

اثبات مسئلہ خاص نوشتہ شود ہم متن است چہ ترجیح متن محض بسبب التزام ماتن است روایۃ
راجح را واین امر در رسالہ ہم موجود است فلا فرق پس گوئیم کہ روایۃ متن رسالہ ندیل تصحیح راجح
خواہد بود بر شرح مجمع ومتن مجمع وثانیاً آنچہ از مجمع ظاہر می شود نہ منطوق عبارت اوست بلکہ
مفہوم مخالف کہ رفع حکم ہست عند رفع الوصف والقید ومفہوم آنگاہ می شود کہ منطوق خلاف
او موجود نبود ورنہ مفہوم ہرگز معتبر نخواہد بود وقید ووصف بر محلی از محامل مقررہ حمل خواہد
بود ومحلہ علم الاصول ودرین جا منطوق ظاہر روایت ودیگر کتب معلوم شد کہ کراہۃ است
پس درین جا روایۃ شرح مجمع باقی ماند نہ روایۃ متن البتہ اگر شارح خود ماتن باشد مضایقہ
ندارد مگر درین صورت رسالہ متن ابن نجیم ندیل بصحیح واجح خواہد ماند فلیتامل قال وفی
الدر المختار ویکرہ تکرار الجماعۃ باذان واقامۃ فی مسجد محلۃ انتہیٰ ودر رد محتار تحت این قول گفتہ
ویکرہ تحریماً لقول الکافی لایجوز والجمع لایباح وشرح الجامع الصغیر انہ بدعۃ پس این جملہ عدم
جواز ومکروہ تحریمی بودن ثانیہ مقید باذان واقامۃ ثانیہ است چنانچہ رد محتار محشی در مختار
ہمیں کراہتہ تحریمی قرار دہ واستدلال قول کافی ومجمع وغیرہ نقل کردہ وقول کافی وغیرہ
اگرچہ مطلق باشد لیکن بسبب اینکہ در روایات قاعدہ حمل مطلق بر مقید معتبر وجاریست ہمیں
مقید مراد است انتہیٰ بلفظہ اقول کراہتہ تحریم درصورۃ اذان واقامۃ مسلم فریقین
است وغرض از ایراد عبارۃ در مختار ورد محتار دریں جا آنست کہ چوں دریں روایۃ در مختار
وحاشیہ او کراہتہ تحریم مقید باذان واقامۃ واقع شد بمفہوم مخالف او عدم کراہتہ عند
عدم الاذان والاقامۃ مستفادہ شد ورنہ مسئلہ متنازعہ دریں روایات ہرگز مذکور نیست مگر باید
شنید کہ قاعدہ مفہوم اینست کہ حکمیکہ در مقید ہست بعد رفع قید ہموں حکم مرتفع شود چنانچہ بر ماہرین مخفی
نیست پس چوں ارتفاع قید اذان واقامۃ شد عدم کراہتہ تحریمی خواہد شد نہ آنکہ دو نوع دیگر کراہتہ کہ اساءۃ

وتنزیہ است ہم مرتفع شوند واین کدام مفہوم است کہ عقلی را ہنوز در منطوق نرسیدہ بود رفع
کردو اگر گویند کہ شارح در مختار در قول خود یکرہ کراہتہ مطلقہ مراد گرفتہ پس بارتفاع او برفع
قید ہمہ انواع کراہتہ مرتفع شد چراکہ ارتفاع مطلق بدون ارتفاع ہمہ افراد او حاصل نمی آید پس
گوئیم کہ قید محشی رد محتار بقول تحریماً بالکل لغو شود چراکہ او نوع خاص را مشخص کردہ داد و یک
نوع از نوع دیگر مباینتہ دارد پس بارتفاع یک نوع مرتفع بودن نوع دیگر لازم نیست واگر فرمایند
کہ مقصود ما رفع کراہتہ تحریم است نہ تنزیہ پس بچشم ما روشن دل ما شاد مدعا ما ہم ہمین است
کہ ترک اولیٰ وانفراد احسن از تکرار جماعۃ است وہمین ہست مرجع کراہتہ تنزیہ واین محقق خود
در آخر ہمیں تحریر خود بافضیلۃ جماعۃ ثانیہ مقر شدہ اند چنانچہ بیاید ولہذا در ماسبق قول شارح
را در خزاین جاز اجماعاً بجواز مع الکراہتہ التنزیہ توجیہ کردہ ایم تا تہافت اقوال باو عاید نگردد
فلیفہم وانچہ این محقق مطلق کافی وغیرہ را برمقید حمل فرمودند باین وجہ کہ روایۃ مطلق برمقید
محمول می شود اولا حمل مطلق برمقید آنجاست کہ دلیل داعی اطلاق در آنجا نبود ورنہ المطلق یجری علی
اطلاقہ محقق ہست وانیجا ظاہر روایۃ دلیل اطلاق موجود است وبعد تسلیم ولالۃ این روایات برفع
کراہتہ تنزیہ بدون اذان واقامتہ غیر مسلم ست کما لایخفی بہر حال ازین روایات ترجیح یک طرف
اثبات عدم کراہتہ مطلقہ ہم حاصل نمی آید فلیتدبر قال وصاحب طحطاوی تحت ہمیں قول در مختار
گفتہ وتصریح عدم کراہتہ بدون اذان کردہ حیث قال اما اذا کررت بغیر اذان فلا کراہتہ
مطلقاً وعلیہ المسلمون ولفظ علیہ المسلمون دلالۃ وارد برآنکہ تکرار جماعۃ بدون اذان ثانی
متوارث است مکروہ نباشد قال فی رد المحتار فی باب الاذان والمتوارث لایکون مکروہا
انتہی اذا مارآہ المسلمون حسنا فہو عند اللہ حسن انتہی بلفظہ اقول تقریر کلام طحطاوی سابقا
کردہ ایم کہ از مطلقاً مراد اطلاق مساجد ہست نہ اطلاق کراہتہ وغرض او رفع کراہتہ تحریم است نہ تنزیہ

وبعد تسلیم می گوییم که قول طحطاوی را پیش ظاهر روایة وابن نجیم وغیره اعتباری نخواهد بود واین خود شرح است ورساله ابن نجیم متن پس حسب قاعدهٔ مسلمهٔ خود انصاف باید کرد واما توارث مسلمین پس باید دانست که توارث بر دو قسم است یکی آنکه بعد قرون ثلثه در قرنی بسبب مصلحتے امری حادث شده به آنکه بر وجهتی شرعیه باشد وخلف باتباع سلف خود بدان تعامل کردند وشده شده بدرجه قضا یا مسلمات وضروریات رسید که ترک ادا شد از ترک ضروریات پنداشته شود واین تعامل را رواج گویند و هیچگونه نه حجة نباشد وهرگز قابل التفات نبود اگرچه علما هم بلا رد وکل فرموده باشد دوم آنکه در قرنی بعد قرون ثلثه امری پیش آمد وعلما را بعد تحقیق حجتی شرعیه پندارند وهمین مراد است در حدیث

ما رآه المسلمین حسنا فهو عند الله حسن چراکه رویة فعل قلب است ونسبت او بسوی مسلمین ونسبة بمشتق علیه مشتق منه را میخواهد لهذا رویة بوجه اسلام مراد خواهد بود واز لفظ اسلام بسبب اطلاق فرد کامل مراد خواهند داست وکمال اسلام نیست مگر در علما ربانیین پس حاصل حدیث این شد که هر چیز یکه از امور دین علما بتامل ورویة قلبی بحجة شرعیه حسن دانند عند الله هم حسن است چه حسن وقبح شرعی است نزد همه اهل سنة اگرچه نزد بعض عقل اله ادراک است ولهذا از آه مسلمون فرموده آه الناس یا تعامل المسلمون نفرموده وتوارث اجماعی هم آنگاه معتبر میشود که خلاف تعامل صحابه وقرون ثلثه نباشد وما رآه المسلمون الخ هم وندم باشد که از صاحب شرع در وی قولے وفعلی وتقریری واز اصحاب عظام وتابعین ابرار ومجتهدین در وی چیزی به تصریح ثابت نبود ورنه هرگز در ما رآه المسلمون آه داخل نخواهد بود واکنون استحسان عوام مسلمین چه اجتهاد مجتهدین هم معتبر نخواهد گردید چنانچه شارح منیه گفت که در آیة خلاف روایة گرفتن لایق نیست ودر مختار در باب جمعه گفت اقول کون ذلک متعارفا لا یقتضی جوازه عند الامام القایل بحرمة الکلام ولو امرا بالمعروف او رد سلام استدلالا بما مر ولا عبرة بالعرف الحادث

اذا خالف النص لان التعارف انما یصلح دلیلا علی الحل اذا کان عاما من عند الصحابة والمجتہدین کما صرحوا به انتہیٰ وانچہ ردمحتار گفت المتوارث لا یکون مکروہا ہمیں متوارث است نہ مطلق توارث مسلمین وخود حال توارث جماعۃ ثانیہ در سلف صالح از عبارۃ ردمحتار بالا دیدہ حاجت اعادہ ندارد و در شرح جامع صغیر صراحت حکم بدعت بودن تکرار نمودہ و در ہر قرن علماء را بر آن انکار ماندہ پس صاف روشن شد کہ این تعامل از رواج بیش نیست وانچہ روایات شاذہ از ابویوسف وغیرہ خلاف ظاہر مذہب اند واولا مفاد آنہا عدم کراہۃ تحریم است نہ عدم تنزیہ چنانچہ گذشت ورنہ پیش ظاہر مذہب ہرگز قابل اعتبار نخواہند بود وموروث اجماع نمی توانند شد وتوانند کہ در زمان خود بسبب عدم فساد لا باس گفتہ باشند اکنون آن حکم قابل تعویل نماندہ است وبس بسبب فساد اہل زمان چنانچہ در رسالہ اشارہ بدان شد الحاصل باین روایۃ ترجیح معلوم ورا ثبات جواز ہنوز کلام است و درینجا این ہم یاد باید داشت کہ تعامل قرون ثلثہ ہمو نست کہ بلا نکیر در ان قرون بر وعمل درآمد باشد ورنہ اگر یک دو کس بر آن عمل کردہ باشد یا جماعتی کردہ مگر نکیر دیگران بران وارد شدہ آن را تعامل گفتہ نخواہد شد واین قاعدہ نظائر بسیار دارد و نہایت کار آمدنی ہست فاحفظ فقال ودر فتاوی عالمگیریہ کہ در جمع آن مجمع علماء بود نوشتہ کہ المسجد اذا کان لہ امام معلوم وجماعۃ معلومۃ فصلی اہلہ فیہ بالجماعۃ لا یباح تکرارہا فیہ باذان ثان اما اذا صلوا بغیر اذان یباح اجماعاً انتہیٰ مع ما فیہ وفی رد المحتار ولو کرر اہلہ اے اہل مسجد محلۃ بدون ہما او کان مسجد طریق جاز اجماعاً و بعد نقل قول ظہیریہ و ظاہر الروایۃ این عبارۃ نقل نمودہ عن ابی یوسفؒ انہ اذا لم یکن الجماعۃ علی ہیئۃ الاولیٰ لا تکرہ والا تکرہ ہو الصحیح وفی العدول عن المحراب تختلف الہیئۃ کذا فی البزازیہ وفی التاتارخانیۃ عن الولوالجی وبہ ناخذ و در رسالہ ملا علی قاری رحمۃ اللہ و یجوز تکرار الجماعۃ بلا اذان واقامۃ ثانیۃ اتفاقاً

وفی بعضها اجماعاً بلاکراہتہ قال فی شرح الدر ہو الصحیح وقد روی عن ابی یوسف رح لم یر باساً
فی الصلوٰۃ مرۃ بعد اخریٰ اذا لم یقیم الامام فی موضع الامام الاوّل وہذا ہو الذی علیہ العمل
فینبغی انیکون ہو المعمول وایضاً فی رد المحتار فی باب الاذان نعم قد علمت ان الصحیح انہ لایکرہ تکرار
الجماعۃ اذا لم یکن علے الہیئۃ الاولیٰ انتہیٰ بلفظہ **اقول** توجیہ وتقریر این ہمہ روایۃ سابقاکردہ شد
وبعد تسلیم انچہ این فاضل مراد داشتہ اند میگویم کہ روایۃ عالمگیریہ وایۃ شرح مجمع است وروایۃ
ردمحتار منقولہ از خزاین ہم روایۃ شرح تنویر است پس حسب قاعدہ مسلمہ این فاضل متعارض
متن ابن نجیم چگونہ تواند شد وظاہر روایۃ خلاف این روایات است ومعلوم شد
کہ خلاف ظاہر روایۃ بلاتصریح صریح مقابل اوفتویٰ رانمی شاید چنانچہ از درمختار وردمحتار
بالا منقول شد وآنچہ ملاعلی قاری نقل کرد از بعض کتب بلاتذییل تصحیح نقل مے کند و
تمام عبارۃ ہکذا وقد کرہ تکرار الجماعۃ عندنا وبہ قال مالک والشافعی فی الاصح خلافا لاحمد
ثم اختلف علمائنا فکرہہ بعضہم کراہتہ التحریمیۃ ففی الکافی تکرار الجماعۃ لایجوز وفی شرح
المنظومۃ والمجمع لایباح وفی شرح الجامع الصغیر بدعۃ وفی بعض الکتب یجوز تکرار الجماعۃ
بلا اذان واقامۃ ثانیۃ اتفاقاً وفی بعضها اجماعاً بلاکراہتہ انتہیٰ پس این نقول پیش
ظاہر روایۃ ورسالہ ابن نجیم چگونہ معقول خواہند شد وتامل درکار ست کہ عبارۃ علے
قاری توجیہ مارا کہ سابقاً گذشت چہ قدر معاونست پیش اہل فہم حاجت تقریر نیست قولہ
قد کرہ تکرار الجماعۃ عندنا را بقول خود ثم اختلف علمائنا الخ چگونہ شرح می کند فلیتامل
وقولہ ہذا ہو الذی علیہ العمل راہمون جواب است کہ در تحقیق تو ارث گذشت بعد ازین باید
شنید کہ بر تقریر بندہ کہ سابقاً در توجیہ این روایات گذشت بر لفظ جاز اجماعاً ویباح اتفاقاً
وروایات عالمگیریہ وخزاین وغیرہما ہیچ خدشہ نیست مگر حسب رائے مجوزین تکرار اشکالی عظیم درپیش

می آید چرا کہ درصورتیکہ ظاہر روایۃ علما ثلثہ حنفیہ کراہتہ تکرار است پس اجماعا چہ معنی وارد و
واگر روایتی شاذہ از ایشان مروی بود قادح در ظاہر روایۃ واجماع کراہتہ نمیتواند شد واجماع
خلف خلاف رائے صاحب مذہب چہ پیش میرود ومعہذا جمہور علما را شنیدہ کہ ہر روز بر تکرار جماعۃ
نکیر شدید داشتہ اند وہمین معنی وارد قول رد محتار وہذا مخالف لحکایۃ الاجماع المارۃ چنانکہ گذشت
نہ بینی کہ در رد محتار چہ قدر اقوال در باب انکار منقول است واز علامہ سندی نقل کردہ قولہ
مکروہ اتفاقا چنانکہ سابقا نقل شد پس معنی اجماع ندانیم کہ چہ خواہد بود واگر اجماع عامہ مسلمین
مراد است پس جوابش از بحث توارث معلوم میشود بہر حال طوریکہ مجوزین تقریر میفرمایند تسدید
لفظ اجماع واتفاق بر ایشان واجبست باقیماندہ قول شرح وہو الصحیح وروایۃ شرح منیہ واین عمدہ
استدلال مجوزین است پس بیانش مفصلا گذشت مگر چون این فاضل باین روایۃ ترجیح
جواز دادہ اند باین سلک ہم بیانش ضرور افتاد ومطلب این روایۃ چنانکہ ایشان میفرمایند
تسلیم کردہ شد تحریرش اینکہ چنانکہ معلوم شد کہ تصحیح متون تصحیح التزامی ضمنی است ہمچنان ظاہر
روایۃ ضمنی است واز ظاہر روایۃ عدول روا نیست مگر چون تصحیح صریح در روایۃ مقابل او باشد
چنانچہ رد محتار تحقیق آن کرد لیکن چون در ہر دو جانب تصحیح موجود باشد آنگہ ترجیح ظاہر روایۃ را
باشد پس درین صورۃ معلوم است کہ چنانکہ شارح منیہ در رہو الصحیح را باین روایۃ ضم کردہ
اند صاحب بحر لفظ علی المعتمد را جانب ظاہر روایۃ ضم میکند وتسلیم طحطاوی ورد محتار این تصحیح
صاحب بحر را در حکم تصحیح این روایۃ کراہتہ است از ایشان ولفظ بہ ناخذ در تاتارخانیہ اولا
ہنوز در خفاست واگر فرض کردہ شود کہ بہ عدم کراہتہ است افتی بعض المالکیۃ علی المذاہب
الاربع در رد محتار بسوئے کراہتہ است ولفظ انکہ صریحا گو از الفاظ فتوی منقولہ کتب نیست مگر در
معنی افتی بکونہ مکروہا منکر است ولفظ فتوی بہر لفظ کہ باشد آکد از صحیح واصح میباشد کذا فی رد المحتار

باقیماند اینکه گویند این فتویٰ مالکی است نه اہل مذہب حنفی پس بشنوید که معنی افتی بعض المالکیة اینست که بعض مالکی ثابت کرد که در ہر چہار مذہب فتویٰ بر کراہتہ است چراکه مفتی مجتہد می باشد و غیر مجتہد ناقل فتویٰ است نه مفتی قال صاحب البحر فی رسالة رفع الغشاء عن وقتی العصر والعشاء قال ابن الهمام انه لا یفتی الا المجتہد وقد استقر رای الاصولیین ان المفتی هو المجتہد فاما غیر المجتہد ممن یحفظ اقوال المجتہدین فلیس بمفت فعرف ان ما یکون فی زماننا من فتوی المجتہدین لیس بفتوی بل نقل کلام المفتی انتہی پس معلوم شد که مفتی فی الحقیقت اہل مذہب اند و بعض مالکیه ناقل فتویٰ اند و صاحب رد محتار که ماہر مذہب حنفیه است برین نقل او تعاقب و نکیر نکرده قبول داشت لہذا ظاہر شد که در مذہب حنفیه فتوی بر کراہتہ ثابت است گو ما یا نرا آن کتاب و عبارت معلوم نباشد آخر بر صحیح و مفتی به بودن دیگر روایات که جزم داریم از نقل ہمیں کتب داریم یا آنکه بعض مالکیه بر مذہب خود فتویٰ داد و اہل مذاہب ثلثه بر مذاہب خود فتویٰ داده باشند و نسبت بمالکی بجہتہ باعث بودن ایشان است برین فتویٰ و چنانکه این مفتیان بعد طبقه مجتہدان اند ہمچنان بلفظ ہو الصحیح و به ناخذ گویندگان که شارح منیه و ولوالجی اند مثل ایشان بعد طبقه مجتہدان ہستند و چون تصحیح طحطاوی و رد محتار ما را تسلیم کردنست آنچه خود ایشان تسلیم سازند ما را بطریق اولیٰ بر سر نہادن خواہد افتاد والغرض درین مسئله جانب کراہتہ معتمد و مفتی به بر آمد و جانب عدم کراہت بزعم مجوزین مصحح و ماخوذ پس اولا ترجیح بلفظ فتویٰ راست و ثانیاً بظاہر الروایة کما فر فلیتامل و آنچه این فاضل در ما بعد نقل فرمودند قوله و اذا ذیلت روایة فی کتاب بالتصحیح و مثله لم یلتفت بمخالفه الخ مراد اینکه ظاہر روایتہ غیر مصحح و مذیل بلفظ فتویٰ است و روایة شرح منیه مذیل پس این قول شان بر محل خود نیامد چراکه تصحیح درین جا ہر دو جانب موجود است بلکه تصحیح ظاہر روایتہ اقوی است

از مقابل خود کما لا یخفی و بباید که این تذییلات و تصحیحات خلاف روایۃ امام قابل التفات
نمیشوند قال در حدیثی که ابوداؤد و ترمذی از ابی سعید خدری تخریج کرده اند که جاء رجل
وقد صلے رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم فقال الارجل یتصدق فیصلے معہ فقام رجل یتصدق
فیصلے معہ فقام رجل وصلے معہ دلالۃ است برآنکہ افضلیت درہمراہی است نہ در تنہائی
وفی شرح المنیۃ لا ینبغی ان یعدل عن الدرایۃ اذا وافقتہا روایۃ ذکرہ فی واجبات الصلوۃ
فی معرض ترجیح روایۃ الرفع فی الرکوع والسجود للاولۃ الوراوۃ مع انہا خلاف الروایۃ المشہورۃ
عن الامام انہ سنۃ انتہی بلفظہ اقول بیان این حدیث در ماسبق گذشت کہ درین حدیث
ہرگز دلالۃ بر مسئلہ متنازعہ نیست و نہ قیاس این مسئلہ را برین واقعہ توانند کرد آری اثر
لا یصلے بعدہ صلوۃ مثلہا بعض معانی خود و آثار منقولہ رد محتار راز بدائع و تشدید و تاکید
جماعۃ وارد احادیث دلالۃ میدارند برین کہ افضلیۃ بلکہ ضرورت در تنہائی است
نہ در ہمراہی و حسب تحقیق شرح منیۃ بالضرورۃ تنہائی را اختیار باید کرد چراکہ موافق روایۃ این
درایۃ می اُفتد اگرچہ مشہور در عوام و علماء و بعض کتب جواز تکرار است فلیتامل قال
وچون امام ابویوسف رح ظاہر الروایۃ را ترک فرمودہ فتویٰ جواز تکرار بلا اذان واقامۃ دادند
و علماء زمان سابق کابرا عن کابر مسلکش داشتند و بصحتش قایل شدند بعض کسی را مجال فتوے
بر ظاہر روایۃ چگونہ خواہد ماند وفی وقف البحر وغیرہ متی کان فی المسئلۃ قولان مصححان جاز
القضاء والافتاء باحدہما واذا ذلیت روایۃ فی کتاب معتمد بالصحیح والماخوذ او بہ یفتی او علیہ
الفتوے لم یفت بمخالفہ الا اذا کان فی الہدایۃ مثلا ہو الصحیح فیختار الاقوی عندہ والالیق
والاصح و لہٰذا است کہ باوجود ظاہر الروایۃ بر قول صاحبین بل بر قول زفر فتوے
دادہ اند انتہی بلفظہ اقول نسبۃ فتوی این روایۃ بابی یوسف رح کردن خیلی مستبعد است

اولا معلوم شد کہ مذہب ابی یوسفؒ ظاہر الروایۃ است و بعد بیان مذہب مجتہدین عادۃ
مصنفین است کہ اگر روایتی شاذہ ازان مجتہد می یابند آنرا ہم نقل می کنند ہدایہ را باید دید
کہ از امثال این پراست پس این نقل را فتوی ابو یوسفؒ فہمیدن نہایت عجب است و پیش
ظاہر روایۃ کہ حکم متواتر دارد روایۃ شاذہ را مفتی بہ ایشان گفتن چہ زیبا است البتہ اگر لفظ
ہو الصحیح از ابو یوسفؒ منقول بودی مضائقہ نبود کہ ابو یوسفؒ مذہب مشہور خود را ترک فرمودہ
روایۃ دیگر را صحیح کردہ اند مگر این امر بالکل غیر مسلم است چہ در بحر این روایۃ را بلفظ لا باس
آوردہ و ہو الصحیح باو مضموم نیست و در مضمرات ہم لفظ لم یر باساً گفتہ و ہیچ تصحیح نیست و در
برجندی بلفظ عن ابی یوسفؒ این روایۃ منقول است و ہیچ لفظ تصحیح باو نیست و از
رسالہ علی قاری خود این فاضل بلفظ روی انہ لم یر باساً نقل کردہ اند و ہیچ لفظ فتوی
بادی نیست و ہذا ہو الذی علیہ العمل از مصنف است نہ از امام ابو یوسفؒ کما لا یخفی ہمچنان
شارح منیہ بعد نقل روایۃ از طرف خود ہو الصحیح باو ضم می کند پس نسبت آن بابی یوسف چگونہ
درست خواہد بود اگر در کتابی فتوی یا تصحیح ابی یوسفؒ منقول است اظہارش واجب است ورنہ
و لفظ لا باس و عن فلان بعد بیان روایۃ مذہب آن فلان ہرگز فتوی نمی بود کما ہو الظاہر و
اگر تسلیم کنیم کہ ابی یوسفؒ بجواز تکرار مذہب داشتند تاہم بشنوید کہ رد محتار گوید و کذا لا تخییر
لو کان احدہما قول الامام و الآخر قول غیرہ لانہ لما تعارض التصحیحان تساقطا فرجعنا الی
الاصل الذی ہو تقدیم قول الامام بل فی شہادۃ الفتاوی الخیریۃ المقرر عندنا انہ لا یفتی
ولا یعمل الا بقول الامام الاعظم ولا یعدل عنہ الی قولہما او قول احدہما الا لضرورۃ کمسئلۃ
المزارعۃ وان صرح المشایخ بالفتوی علی قولہما لانہ صاحب المذہب و الامام المقدم و
مثلہ فی البحر عند الکلام علی اوقات الصلوۃ و فیہ من کتاب القضاء یحل الافتاء بقول الامام

یل یجب وان لم یعلم من این قال انتہیٰ وایضا صاحب البحر در رسالہ رفع الغشار گفت و
استفید منہ انہ لایفتی ولایعمل الا بقول ابی حنیفۃ ولایعدل الی قولہما الالموجب من ضعف
دلیل او ضرورۃ او تعامل کما قدمناہ واستفید منہ ایضاً ان بعض المشایخ وان قال الفتویٰ
علیٰ قولہما وکان دلیل الامام واضحاً ومذہبہٗ ثابتاً لایلتفت الی فتواہ ولایعمل بہا وان کان
فی کتاب مشہور معروف انتہیٰ پس صاف روشن شد کہ اگر این روایۃ مذہب مشہور ابی یوسفؒ
ہم بود تاہم فتویٰ بر مذہب امام شاید لاغیرہ وہرچند در کتاب مشہور مثل شرح منیہ ودرر
ولوالجی مثلاً ہو الصحیح وبہ ناخذ گفتہ باشند التفات بدان نمی شاید وترک روایۃ امام روا
نیست مگر یا بسبب ضعف دلیل واین جا قوت دلیل امام نقلاً وعقلاً دریافت کہ تعامل
صحابہ وتوافق حدیث است واعتماد صاحب بحر بس است کہ از نقاد ومسلم الثبوت
است ویا بضرورۃ ومراد ضرورتیست کہ با وحرج مسلمانان بود درینجا ضرورۃ جز این کہ
تکلیف حضور جماعۃ اولیٰ وتاکدا واز عوام برداشتہ شود دیگر چہ خواہد بود ویا بسبب تعامل
واز تعامل مراد تعامل سلف است نہ عوام چنانچہ بالا بیانش گذشت ودرینجا تعامل ہم ترک تکرار
است پس درین صورت چگونہ ترک ظاہر روایۃ جائز بودہ وفتوی بر غیر آن درست شد
وعلمار زمان مفتی نیستند بلکہ ناقل فتویٰ لہٰذا ایشان راہمون نقل باید کرد کہ اہل مذہب
ومشایخ آنرا معتمد کردہ اند واگر تصحیح خلاف آن یابند بر آن نباید گردید وخود واضح شد کہ ترک
ظاہر روایۃ کردہ بر مذہب صاحبین وزفرہمان جا فتویٰ است کہ دلیل ظاہر روایۃ
ضعف وارد یا تعامل قرون ثلثہ واجماع سلف خلاف آن بود یا حرج باشد واینجا
ہر سہ امر مدفوع اند وحال تسلیم علمار سلف از بالا معلوم شد کہ در ہر زمان از
علمار جم غفیر بر آن بکیر داشتہ اند فلیتد بر قال غرض روایاتیکہ بالفاظ فتویٰ کہ ہو الصحیح

وبه یأخذ وعلیه الفتوی وعلیه المعول وعلیه المسلمون وغیره مذیل باشند بر روایات دیگر ترجیح دارند کسی را از فقهای زمان گنجایش افتاء بر مخالفش نخواهد بود و ما را نمی رسد که بر فتوی علماء سابقین که مرجع انام اند فتوی جدید را غلبه داده گوییم که فتوی اوشان قابل فتوی نماند و حال مردم زمانه اینست که هر کسی را توفیق شمول جماعة اولی نداده اند اگر صد نماز جماعتش فوت شد گاهی همّت شمول جماعة اولی نخواهد ساخت و کسی را که غرض است او را همین قدر کافی است که جماعة ثانیه مثل اوّل نیست در ثواب حتی که بکراهتش نیز قایل نشده اند و جائز داشتن جمعه در شهر در مساجد متعدده هم مؤید این معنی می تواند شد والله اعلم وعلمه احکم واقوم انتهی بلفظه اقول وجه تائید آنچه در فهم احقر آمده اینکه جمع جامع جماعات است و اصل در جمعه عدم تعداد است و مع هذا بر جواز تعداد در یک شهر فتوی داده اند پس جامع مسجد مشابه مسجد محله شد و تمام شهر مشابه محله و چنانکه روز جمعه فقط در جامع مسجد اقامة جمعه اولی است و اگر در مساجد متعدده سازند هم جائز است همچنان اهل محله را باید که در جماعت اولی حاضر باشند و اگر حاضر نشدند و تکرار جماعة کردند باختلاف هیئة اولی روا باشد پس گوییم که در مقیس علیه و مقیس فرق بین است چرا که مسجد محله که مقیس است حکماً یک مکان است چنانچه اثر وحدتش در احکام سجده تلاوت و اتصال صفوف پیدا است و مقیس علیه جامع مسجد و مساجد دیگر حکماً مکانات متعدده اند پس قیاس تکرار بر تعدد چگونه درست آید البته این تائید آنگاه درست بودی که مجموعه مساجد در باب جمعه حکماً یک مکان شدندی تا اگر در جامع مسجد که مثابه محراب است نماز جمعه نخواند و بجائے دیگر که مساجد دیگر است خواند در جمعه درست است در تکرار هم اگر محراب گذاشته بجائے دیگر خواند جائز گردد مگر چنان نیست بلکه مساجد دیگر در صورت

مسئلہ جمعہ در حکم مکانات و بیوت اند نہ قطعات و اجزا مسجد جامع پس قیاس مع
الفارق شد آری جامع مسجد حکماً یک مکان است اگر تعدد جمعہ درین یک مسجد جامع در
روایتی جائز باشد لاریب تائید مسلم است ورنہ اقامۃ جمعہ در مسجد دیگر بآن ماند کہ فاقد
جماعۃ اولیٰ مسجد محلہ بخانہ خود با اہل خود جماعۃ کنند و در کتب فقہ مصرح شد کہ این جماعۃ بخانہ مکروہ
نیست کذا فی فتح القدیر وغیرہ مگر در مسجد محلہ تکرار جماعۃ نہ کنند چنانکہ فاقد جمعہ جامع مسجد
در جامع مسجد تکرار جمعہ نہ کند البتہ در مسجد دیگر رفتہ شریک اہل مسجد دیگر گردد وقال فی
فتح القدیر واذا فاتتہ لایجب الطلب فی المساجد بلا خلاف بل ان اتی مسجداً آخر فحسن وان
صلی منفرداً فحسن وذکر القدوری یجمع اہلہ ویصلی بہم یعنی وینال بہ فضیلۃ الجماعۃ انتہیٰ وہکذا فی
فتویٰ قاضیخان وشرح المنیۃ و جواز تعدد جمعہ باآنکہ ظاہر روایۃ عدم تعدد است بسبب
قوت دلیل جواز تعدد است و حرج مسلمین در عدم تعدد چنانچہ در فتح وغیرہ مصرح شد
و ترک ظاہر روایۃ بسبب قوت دلیل روایۃ مقابلہ در حرج و ضرورۃ مسلم الثبوت است
خلاف مسئلہ تکرار جماعۃ کہ قوۃ دلیل او پیدا است و عدم حرج و ضرورت درین جا ہویدا
پس این را ازان چگونہ تائید آید البتہ در مشروعیۃ صلوٰۃ خوف تائید کراہۃ تکرار جماعۃ
ظاہر و بیّن است فلیفہم الغرض چون کراہۃ معتمد و محقق شد اگرچہ تنزیہ باشد لاریب ترک
تکرار اولیٰ خواہد بود و تنہائی افضل و چون نباشد کہ تعامل صحابہ کرام انفراد بود واگر جماعۃ
ثانیہ اولیٰ بودی از ایشان یکسر چگونہ متروک شدے و ظاہر روایۃ ہم انفراد را افضل
گفت از ائمہ ثلثۃ انفراد منقول شد بلکہ از ترمذی بلفظ لاباس اولویۃ انفراد امام احمد ہم
ثابت می شود و ہمہ روایات کراہۃ تکرار داعی افضلیۃ انفراد ہستند چرا کہ مکروہ نیست مگر
آنکہ ترک او افضل باشد و این ادنیٰ حال مکروہ است. واگر باوصف کراہۃ ہم فعل

اوا ولیٰ است پس این قلب موضوع شرع شریف گردید واز مکروہ مستحب منقلب گشت ولایخفی ما فیہ فافہم الکنون بفضلہ تعالےٰ باین مسلک ترجیح ہم محقق شد کہ راجح کراہتہ تکرار است واہلِ مذہب وجماہیر علماء ومشایخ کرام کراہتہ را مصحح ومعتمد ساختہ اند پس فقہاء زمانرا لائق است کہ ظاہر روایۃ مفتی بہا را ترک نسازند وبروایۃ غیر مشہورہ فتویٰ ندہند وحال بنی نوع انسان از قدیم ہمین است کہ موافق را اشارہ بس است وغیر موفق را ہزار بار گفتن ہم کافی نیست ابوجہل را از فخر عالم صلوٰۃ اللہ وسلامۃ علیہ ہدایۃ نشد مگر علماء ربانی زیبد کہ عوام را کاہل بنداشتہ روایات از ویاد سستی ارشاد فرمایند وبر توفیق ازلی حوالہ فرمودہ خود از امر ونہی فارغ نشینند ومعہذا بتجربہ دریافتہ ایم کہ گفتہ را اثری بسیار است ازانکہ در فطرۃ ایشان قابلیتی نہادہ اند بر ہرچہ آرند قبول شان میگردد پس علماء را لازم است کہ ہمت ایشان حسبت فرمایند نہ ارشاد پست ہمتی وما علینا الا البلاغ المبین واللہ یہدی من یشاء الیٰ صراط مستقیم وآخر دعوانا ان الحمد للہ رب العٰلمین وصلے اللہ تعالیٰ علےٰ سیدنا محمد سید الانبیاء والمرسلین وعلےٰ آلہ واصحبہ اجمعین وعلےٰ من تبعہم الی یوم الدین

فقط

اطلاع ۔ یہ کتاب کئی مرتبہ چھپ چکی ہے مگر اہل مطابع کی قلۃ اہتمام کی وجہ سے غلط بھی بہت چھپی ہے اور خط کاغذ بھی خراب ہی اور کسی بزرگ نے خود ہی شمس اللامعہ نام بھی گھڑ لیا تھا اس لئے نیازمند نے واضح خط سے اصل نسخہ حضرت مصنف مدظلہم العالی سے مقابلہ کرا کر بہت اہتمام سے چھپوایا اور حضرت مولٰنا کی اور جملہ تالیفات کا بھی خاص اہتمام کیا گیا ہے اور جملہ تالیفات مولٰنا اشرف علی صاحب کی بھی ہمارے یہاں عمدہ اور ارزان اور بلا وقت دستیاب ہوتی ہیں والسلام ۔

تالیفات حضرت حاجی امداد اللہ صاحب مہاجر مکی نور اللہ مرقدہم

ضیاء القلوب ۴ر ایضاً اردو ۴ر غذائے روح ۳ر
گلزار معرفت ۴ر مثنوی تحفۃ العشاق ۱ر جہاد اکبر ۱ر
ارشاد مرشد ۲ر درد نامہ غمناک ۲ر

تالیفات حضرت مولانا رشید احمد صاحب مرحوم

امداد السلوک۔ ترجمہ رسالہ مکیہ تصوف فارسی ۴ر
ہدایۃ الشیعہ۔ ہادی علی لکھنوی کے دس سوالوں اور ایک اشتہار کا جواب ۳ر
زبدۃ المناسک تمام ضروریات حج کا ذخیرہ ۳ر
لطائف رشیدیہ۔ استفسارات متعلقہ آیات قرآنی مع پردہ مروجہ شرفائے ہند۔ ۱ر
کراہۃ جماعۃ ثانیہ۔ تکرار جماعت کی کراہۃ ۱ر
رسالہ تراویح۔ بیس رکعت تراویح کا احادیث صحیحہ سے ثبوت اور غیر مقلدین کا رد ۱ر
رسالہ جمعہ۔ اہل حدیث کے فتوی ثبوت جمعہ در قریٰ کا جواب ۱ر
رسالہ وقف اوقاف قرآنی کا احادیث صحیحہ سے ثبوت ۱ر
فتوی ظہر احتیاطی۔ احتیاط الظہر بعد الجمعہ کی تردید۔ ۱ر
ہدایۃ المعتدی۔ عدم جواز قرات خلف الامام میں یہی ایک رسالہ ہے جس کو مخالفین نے بھی پسند کیا ہے ۲ر
سبیل الرشاد۔ چند مسائل مختلفہ حنفیہ واہل حدیث میں منصفانہ محاکمہ۔ ۱ر
فتوی میلاد۔ مع دیگر علمائے معتبر کے مولد شریف کے حسن وقبح کا بیان ۱ر

تالیفات حضرت مولانا محمد قاسم صاحب نانوتوی رحمۃ اللہ علیہ

جس نے مولانا مرحوم کی تقریر سنی ہو وہ تو جانتا ہی ہوگا جس نے نہیں سنی وہ آپکی تصانیف سے معلوم کر سکتا ہے کہ حق تعالیٰ نے آپکو کس درجہ کا علم اور فہم مرحمت فرمایا تھا۔

آبحیات۔ ثبوت حیات آں حضرت صلی اللہ علیہ وسلم۔ ۱۲ر
ہدیۃ الشیعہ ۱۲ر
اجوبہ اربعین ۸ر
انتباہ المومنین ۱ر
تقریر دلپذیر — حقانیت اسلام ۱۲ر
حجۃ الاسلام مع تتمہ — کا عقلی ثبوت ۴ر
مباحثہ شاہجہانپور ۶ر
میلا خدا شناسی ۲ر
انتصار الاسلام ۲ر
قبلہ نما ۵ر
تصفیۃ العقاید — سر سید احمد خاں کی ایک تحریر کا جواب ۲ر
توثیق الکلام ۱ر
تحفہ لحمیہ — گوشت خوری ۱ر
فطری امر ہے ۱ر
قصاید قاسمی ۲ر
لطائف قاسمی ۱ر جمال قاسمی ۱ر
تحذیر الناس ۲ر
مناظرہ عجیبہ در رد شبہات تحذیر الناس ۶ر
حق صریح در اثبات تراویح ۲ر
تذکرۃ الرشید۔ حضرت قطب الارشاد مولانا الحافظ الحاج الشیخ رشید احمد صاحب محدث گنگوہی قدس سرہ العزیز ۸ر

تالیفات حضرت مولانا اشرف علی صاحب تھانوی زاد مجدہم

تعلیم الدین۔ ضروریات دین۔ نصائح اشغال مراقبات۔ مکاشفات وغیرہ ۶ر
صفائی معاملات مسائل متعلقہ خرید وفروخت ۱ر
مکتوبات امدادیہ۔ حضرت حاجی صاحب کے خطوط بنام مولانا عم فیوضہم وغیرہ ۲ر
اصلاح الرسوم رسوم مروجہ کی مدلل اصلاح ۴ر
جزاء الاعمال اعمال کیساتھ جزا سزا کا تعلق ۱ر
فروع الایمان۔ سچے پکے مومن کا دستور العمل ۲ر
تحقیق تعلیم انگریزی۔ انگریزی پڑھنے کے منافع ومضار ۱ر
حق السماع۔ گانا سننے پر محققانہ مضمون ۱ر
خطب ماثورہ۔ آنحضرت صلعم اور صحابہ تابعین سے منقول خطبے اور سلسلہ اشرف المواعظ حصہ ۴ر
اصلاح الخیال نیچریہ خیالات کی اصلاح قابل دید ۱ر
تجوید القرآن قرآن مجید کی تلاوت کے ضروری قواعد نظم ۱ر
شجرہ مع تعلیم الطالب حضرت حاجی صاحب کے شجرہ میں مقام دفن مشایخ وتاریخ وفات اضافہ کئے گئے ہیں ۱ر بسط البنان ۲ر
علاج القحط والوبا وبا وقحط عالمگیر کا وحانی علاج ۱ر
حفظ الایمان سجدہ غیر اللہ وطواف قبور وعلم غیب ۱ر
تحقیق المہدی والمسیح۔ بحث مرزا غلام احمد قادیانی کے متعلق سوالات کا جواب ۱ر
اصلاح ترجمہ نذیریہ ڈپٹی نذیر احمد دہلوی کے ترجمہ قرآن کی اغلاط فقہی واصولی ۱ر
تکمیل الیقین۔ احکام شرعیہ کی تفصیل اور انکا دلائل عقلیہ سے اثبات ۱۱ر
حقوق الاسلام اہل اسلام کے باہمی حقوق ۱ر
طریقہ مولد۔ قابل دید ہے حقوق العلم ۴ر

تمام درخواستیں بنام مولوی محمد یحیٰی صاحب تاجر کتب دینیہ مدرس مدرسہ مظاہر العلوم سہارنپور آنی چاہئیں